

Сергій СЕГЕДА

доктор історичних наук, професор,
начальник науково-дослідного центру воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І. Черняховського
(Київ, Україна), voyen_ist@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Вадим МАШТАЛІР

доктор історичних наук, професор,
головний інспектор,
Головна інспекція Міністерства оборони України
(Київ, Україна), vadim_mashtalir@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-217X>

Територіальна оборона України як феномен національної військової історії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.148>

УДК: 355.02(477)

Анотація. Мета дослідження полягає у висвітленні витоків та місця в національній військовій історії явища територіальної оборони, її значення для захисту українських земель від загарбників. **Методологія.** Для забезпечення комплексного розкриття теми автори керувалися принципами історизму, системності, наступності. **Наукова новизна** полягає у висвітленні умов створення й діяльності загонів територіальної оборони з давнини до сьогодення, розкритті тяглості національної військової думки щодо цієї тематики, з'ясуванні місця тероборони у будівництві Збройних сил України, захисті держави від російського агресора. **Висновки.** За зовнішньої небезпеки український народ об'єднувався. Цей феномен має давню традицію та історію, яка була перервана в 1920-х рр. через окупацію України більшовицькою Росією. Із квітня 2014 р. під час проведення антитерористичної операції на сході нашої держави загони територіальної оборони створювалися на підставі закону «Про оборону України». Остаточне закріплення у правовому полі ці формування отримали у січні 2022 р. з ухваленням законів «Про територіальну оборону», «Про основи національного спротиву». Нині вони є важливим складником системи захисту суверенітету й територіальної цілісності України.

Ключові слова: територіальна оборона, загони територіальної оборони, Збройні сили України, російські загарбники, окупаційні війська.

Багатівікова боротьба українського народу за незалежність відзначалася численними прикладами подвигів та жертвовності не тільки воїнів-захисників свого краю, але й пересічних мешканців, котрі у часі воєнної загрози ставали на оборону свого поселення, міста. Відомості про участь жителів у захисті своїх домівок закріпилися в національній пам'яті українців, відобразилися у фольклорі, як-от у прислів'ї «Моя хата скраю – я перший ворога стрічаю». Цей зразок народної творчості недаремно подавався ворогами України в перекрученому вигляді, щоб дегуманізувати українців, надати їм негативних рис.

Виникнення територіальної оборони на теренах України в історичній ретроспективі донині не досліджувалося. Автори дотичних до цієї теми праць (політологи, юристи, військові) висвітлювали окремі аспекти її створення, не аналізуючи тяглість національної військової думки щодо цього феномена. Так, вітчизняне законодавство, що регламентує організацію територіальної оборони у взаємодії зі Збройними силами України в антитерористичній операції на сході України, проаналізував М.Лобко, запропонувавши певні зміни для її зміцнення¹. С.Янюк висвітлив роль і місце територіальної оборони України у протистоянні загрозам національної безпеки². О.Бобров, В.Тимофєєв, О.Спілка, Д.Федотов розглянули роль тероборони в діяльності сил сектору безпеки й оборони³. Вплив сепаратистських рухів в Європі на безпекову ситуацію в Україні висвітлили Г.Єфімов, О.Музика, Ю.В'яткін, обґрунтувавши зміни до законодавства, які сприятимуть розвитку та зміцненню територіальної оборони⁴. П.Щипанський, О.Затинайко, В.Павленко дослідили історію виникнення тероборони у країнах Північноатлантичного альянсу, Європейського Союзу, розкрили її завдання⁵. Ці матеріали було використано при написанні профільного законопроекту. Л.Рослицька, В.Ситюк надали пропозиції щодо законодавчого розмежування відповідальності Збройних сил України, територіальної оборони та добровольчого руху⁶. Історію створення сил тероборони як одного з чинників посилення обороноздатності Польщі досліджували К.Гоневич, М.Гоневич, Ф.Беркл. Автори, спираючись на міжнародне законодавство щодо обмеженого використання армії при ліквідації наслідків стихійних лих і техногенних катастроф, у цих випадках пропонують ширше використовувати сили територіальної оборони та налагоджувати більш тісну військово-цивільну співпрацю⁷. К.Залеський, З.Сліва, В.Веебель висвітлили різні концепції розвитку сил тероборони, що існують у країнах НАТО, їх зв'язок із культурою та історичними особливостями держав-членів. Автори проаналізували сили територіальної оборони Естонії, Латвії та Литви, їх місце у захисті східного флангу альянсу⁸. О.Сагайда здійснив ретроспективний аналіз територіальної оборони в Росії з моменту більшовицького Жовтневого перевороту 1917 р. до 2017 р., з'ясувавши завдання і структурні зміни у зв'язку з історичними подіями, що відбулися у цій країні впродовж сторіччя⁹.

У цій статті автори намагаються заповнити прогалину в дослідженні історії національних сил територіальної оборони на землях України і з'ясувати феномен

¹ Лобко М. Територіальна оборона України як фактор посилення обороноздатності держави // Наука і оборона. – 2018. – №2. – С.29–39.

² Янюк С. Територіальна оборона як протидія загрозам національній безпеці України // Актуальні проблеми державного управління. – 2019. – №77. – С.94–99.

³ Бобров О., Тимофєєв В., Спілка О., Федотов Д. Територіальна оборона – вагома складова обороноздатності України // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я (MicroCAD): 36. мат. XXVII Міжнар. наук.-практ. конф., 15–17 травня 2019 р. – Ч.ІV. – Х., 2019. – С.27.

⁴ Єфімов Г., Музика О., В'яткін Ю. Сепаратизм, стабілізаційні дії, територіальна оборона – співвідношення понять, історія та сучасність // Військово-науковий вісник. – 2020. – №34. – С.27–41.

⁵ Щипанський П., Затинайко О., Павленко В. Визначення завдань територіальної оборони України з урахуванням історичних аспектів та досвіду держав-членів НАТО і ЄС // Збірник наук. праць центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України. – 2020. – №2(69). – С.122–126.

⁶ Roslycky L., Sityuk, V. Voluntary Formations of the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine are Key to National Resistance and Should be Treated as Such [Електронний ресурс]: <https://voxukraine.org/en/voluntary-formations-of-the-territorial-defense-forces-of-the-armed-forces-of-ukraine-are-key-to-national-resistance-and-should-be-treated-as-such/>

⁷ Goniewicz K., Goniewicz M., Burkle F. The Territorial Defence Force in Disaster Response in Poland: Civil Military Collaboration during a State of Emergency // Sustainability. – 2019. – №11(2). – P.1–6.

⁸ Zaleski K., Sliwa Z., Veebel V. Baltic visions and dilemmas of territorial defence after 16 years in NATO // Journal of International Studies. – 2020. – №4. – P.184–196.

⁹ Сагайда А. Территориальная оборона: История её образования в российском государстве [Електронний ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/territorialnaya-oborona-istoriya-ee-obrazovaniya-v-rossiyskom-gosudarstve>

тяглості української військової думки щодо цього питання, чого досі не було зроблено ані у вітчизняній, ані у зарубіжній історичній науці.

Боротьба українського народу за свою свободу протягом тривалого історичного періоду набирала різних форм, з яких найбільш поширеною був національний спротив. За козацької доби частина населення тікала на Січ, утворюючи вільне військо. Гетьманщина або держава Війська Запорізького являла собою утворення з адміністративно-територіальним поділом на полки й сотні¹⁰.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на теренах України з метою охорони міст і сіл створювалися територіальні воєнізовані угруповання, котрі виникали як за рішеннями влади, так і з громадської ініціативи. Зокрема в Австро-Угорській імперії, куди входила частина українських земель, за указом імператора Франца Йосифа організовувалися територіальні загони з тих громадян, які за станом здоров'я не підлягали призову на військову службу, але могли тримати зброєю й хотіли бути корисними суспільству¹¹. Наприкінці XIX ст. спостерігався новий виток згуртування українців із просвітницько-політичною метою. А вже на початку XX ст. відбувалося створення парамілітарних територіальних об'єднань. Перед Першою світовою війною виникли спортивно-пожежні товариства, що ставили своєю метою тренування для захисту поселень від пожеж і стихійних лих. Вони об'єдналися в український стрілецький рух під гаслом майбутньої боротьби за Україну¹². З 1914 р. з особового складу територіальних стрілецьких товариств було організовано легіон українських січових стрільців, який згодом стане основою Української галицької армії. Так, у 1917 р. в Києві під керівництвом Є.Коновальця створено курінь київських січових стрільців, до якого ввійшли українці – колишні військовополонені австро-угорської армії, котрі зуміли повернутися з російського полону з Далекого Сходу, з Сибіру, а також київські студенти й чоловіки, яких не призвали до російської армії. Всі вони були готові захищати українську революційну владу – Центральну Раду¹³. Водночас виникали численні добровольчі формування за територіальною ознакою, що їх очолювали отамани Зелений (Д.Терпило), А.Гулий-Гуленко, В.Чучупака та інші, які до 1924 р. брали участь у боях проти червоних.

Навіть після поразки Української революції, перебуваючи за кордоном у таборах військовополонених та інтернованих, її учасники підтримували тяглість боротьби за Україну, створювали організації, видавали пресу державницького спрямування, теоретично обґрунтовували шляхи боротьби за волю українського народу.

Під час Другої світової війни з патріотів, цивільних громадян та колишніх військовиків було створено Українську повстанську армію. Від початку це були загони територіальної оборони, які формувалися на добровільній основі й боронили свої села від пограбування як гітлерівцями, так і червоноармійцями. Згодом ці загони стали ядром УПА, котра постала на українських теренах як добровольчий рух, масово підтриманий місцевим населенням¹⁴.

Боротьба українців за волю була сповнена не тільки героїзму, але й важких поразок і втрат. Лише наприкінці XX ст. в результаті розпаду СРСР як новітньої імперії було проголошено створення самостійної держави. Проте Російська Федерація, що вважала себе правонаступницею Радянського Союзу, не бажала випускати з-під

¹⁰ Крип'якевич І.П. Історія України. – Л., 1990. – С.156–157.

¹¹ Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С.18.

¹² Сегеда С.П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI ст.). – Рівне, 2012. – С.82.

¹³ Крип'якевич І., Гнатевич В., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). – Л., 1992. – С.385–386.

¹⁴ Сегеда С.П. Створення та розвиток української військової преси... – С.226–227.

свого контролю Україну. Тяглість сучасної народної боротьби проти зовнішньої агресії зафіксовано в подіях «Революції гідності» 2013–2014 рр., коли кожна область була представлена добровольцями, що прибули до Києва відстоювати європейський вибір України. Однак РФ прагнула втягнути нашу країну в адаптований до нових умов «Радянський Союз» через так званий Митний союз. Відповідно до Концепції зовнішньої політики Російської Федерації, затвердженої 12 лютого 2013 р., Україна мала існувати винятково в межах СНД, де Москва визначала військовий, політичний, економічний напрями поступу¹⁵. Це було прямою загрозою втрати суб'єктності. Всупереч політиці тодішньої української влади, яка підтримувала інтеграцію з Росією, народ був за європейський шлях розвитку. «Революція гідності» стала загрозою авторитарному режиму президента РФ В.Путіна. Росія не змогла змиритися з таким станом справ і 20 лютого 2014 р., порушуючи всі міжнародні угоди й зобов'язання, розпочала окупацію Криму, у квітні того ж року розв'язала «гібридну війну» в окремих районах Луганської та Донецької обл.

Складна воєнно-політична обстановка вимагала негайних дій для захисту держави. Рада національної безпеки й оборони України 14 квітня 2014 р. прийняла рішення «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави», реалізоване указом президента України. Вже 17 квітня 2014 р. було оголошено часткову мобілізацію¹⁶. Водночас результатом самоорганізації народу України став добровольчий рух. Першими на захист територіальної цілісності й суверенітету у зону бойових дій на сході України прибули добровольці з Євромайдану, об'єднані у загони оборони за територіальною ознакою¹⁷.

Високий патріотичний підйом українських громадян сприяв швидкому комплектуванню добровольчих формувань і територіальної оборони. Водночас гостро постало питання оновлення нормативно-правової бази відповідно до нової реальності. Так, батальйони тероборони формувалися відповідно до ст.18 закону «Про оборону України». Їх створення передбачалося чинним мобілізаційним планом в особливий період. Ставилися важливі завдання: охорона та захист державного кордону, забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади й військового управління, стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил), охорона та оборона важливих об'єктів і комунікацій, боротьба з диверсійно-розвідувальними силами, іншими формуваннями агресора та антидержавними незаконно створеними збройними формуваннями, підтримання правового режиму воєнного стану тощо. В організаційно-штатній структурі батальйонів тероборони спочатку було передбачено дві стрілецьких і одна рота охорони. Але досвід боїв на сході України показав необхідність уведення до штату ще й штурмової роти.

До листопада 2014 р. було сформовано 32 батальйони територіальної оборони. А вже до лютого 2015 р. організовано полки, батальйони й роти, до створення яких долучилася майже кожна область. Вони ввійшли до складу сектору безпеки та оборони України. Лише на Київщині організовано 13 формувань (із них у Збройних силах України – 3, у Міністерстві внутрішніх справ – 9, у Національній гвардії України – 1). Західні області дали 19 батальйонів, полків, рот; центральні – 21; східні й південні – 31. У цьому переліку не враховується Добровольчий український корпус

¹⁵ Біла книга антитерористичної операції на сході України 2014–2016 рр. / І.Руснак (відп. ред). – К., 2017. – С.9.

¹⁶ Грицюк В., Гребенюк М., Щипанський П. Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 – 30 квітня 2018 рр.) // Український історичний журнал. – 2020. – №4. – С.177.

¹⁷ Стасюк Ю.М. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2018. – С.11.

«Правий сектор» та інші загони, які часто відігравали ключову роль у протистоянні агресорові на початковому етапі російсько-української війни¹⁸.

Пропаганда РФ формувала недовіру в міжнародній спільноті щодо законності існування українських добровольчих формувань і переконувала у цьому своїх громадян. На переговорах у столиці Білорусі 2014 р. представники Москви вимагали розформування добробатів, які вважали незаконними з погляду мінських домовленостей¹⁹. Проте головною причиною такої боротьби Росії проти добровольчої військової структури був страх перед організованим народним спротивом, учасники якого відзначалися високою вмотивованістю та патріотизмом, спрямованістю до європейських цінностей. Добровольчі формування, увійшовши 2015 р. до складу ЗСУ, Нацгвардії, поліції відіграли важливу роль в АТО/ООС.

У 2022 р. територіальні загони теж стали одним із чинників зриву планів РФ з окупації України. Як умову припинення своєї широкомасштабної агресії Москва просувала тему капітуляції нашої держави, у протилежному випадку погрожуючи застосуванням ядерної зброї²⁰. НАТО і країни Євросоюзу тривалий час піддавалися цьому шантажу, однак відчайдушна боротьба українців переломила ставлення світової спільноти до російсько-української війни. Міністр оборони США Л.Остін зазначив: «Ставки виходять далеко за межі України і навіть Європи. Російське вторгнення є необґрунтованим, безвідповідальним і протиправним. Це атака проти світового порядку, заснованого на правилах. Це виклик для вільних людей по всьому світу... Країни-однодумці об'єднані у підтримці України у цій боротьбі проти імперської російської агресії»²¹.

Збройні сили України спільно із загонами територіальної оборони звільнили від російських окупантів Київську, Чернігівську, Сумську обл. Після перших серйозних перемог над армією РФ Україна здобула довіру західних партнерів, підтримку всіх прогресивних країн світового співтовариства, допомогу Європейського Союзу й НАТО. Військові та воєнні злочини росіян, що відкрилися на деокупованих територіях – у Бучі, Ірпені, Гостомелі, багатьох селах і містечках, де знаходять тіла розстріляних цивільних людей зі слідами тортур, відкрили світу правду про мету РФ та засоби її досягнення²².

Ініційована США зустріч міністрів оборони сорока країн, котра відбулася 26 квітня 2022 р. на військово-повітряній базі Рамштайн у Німеччині, продемонструвала, що нашу державу сприймають як суб'єкт політики, вірять в її перемогу у широкомасштабній війні проти РФ. Збройним силам України постачають високотехнологічну зброю, боеприпаси та інші необхідні для переможної війни речі²³.

Безперечно, у боротьбі України з російським агресором значну роль відіграє національний спротив, зокрема такий його складник, як тероборона. Становлення Сил територіальної оборони як виду ЗСУ було досить тривалим і складним. Генеральний штаб довгий час відпрацьовував різні моделі їх функціонування. Врешті-решт у 2018 р. було ухвалено рішення створити бригади тероборони, що об'єднуюватимуть батальйони, сформовані за адміністративно-територіальним принципом. Зони та райони

¹⁸ Там само. – С.246–252.

¹⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-43828559>

²⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.slovaidilo.ua/2022/05/17/novyna/polityka/yak-putin-mih-zastosuvat-taktychnu-yadernu-zbroyu-politico-nazvaly-try-scenariyi>

²¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://m.day.kyiv.ua/ru/news/260422-lloyd-ostin-putin-ne-mog-predstavit-cho-mir-tak-bystro-splotitsya-vokrug-ukrain>

²² Див.: [Електронний ресурс]: https://censor.net/ua/news/3322660/nu_m_troyh_rasstrelyaly_nu_a_cho_trosiyiski-okupanty_zdiyisnyly_viyiskovyiyi_zlochyn_vbyly_troh_tsyvnylyh

²³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61664473>

територіальної оборони очолили керівники обласних і районних держадміністрацій. На кожній території було створено штаб на чолі з командиром бригади або батальйону. Для функціонування цієї системи було напрацьовано низку законодавчих актів, що регламентували діяльність тероборони та створили правові засади для виконання завдань за призначенням. Так, указ президента України №406/2016 від 23 вересня 2016 р. встановив, що до видатків місцевих бюджетів належать видатки на заходи та роботи з територіальної оборони й мобілізаційної підготовки місцевого значення.

Кабінет Міністрів України 29 грудня 2021 р. затвердив низку актів, які регламентували різні сторони діяльності добровольчих формувань територіальних громад при захисті країни від зовнішнього ворога, у тому числі порядок організації та здійснення загальновійськової підготовки громадян України, порядок організації, забезпечення і проведення підготовки добровольчих формувань територіальних громад до виконання завдань територіальної оборони, порядок застосування членами цих формувань особистої мисливської, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боєприпасів, порядок утворення й діяльності добровольчих формувань громад, набуття і припинення членства в них тощо.

Наказом Міністерства оборони України №84 від 7 березня 2022 р. було затверджено форму контракту добровольця територіальної оборони та посвідчення. 27 січня 2022 р. у закон України «Про основи національного спротиву» (2021 р.) внесено зміни й доповнення. Зокрема з'явилось положення про можливість залучення за рішенням головнокомандувача ЗСУ військових частин Сил територіальної оборони та добровольчих формувань територіальних громад до виконання завдань поза межами своєї зони та в районах ведення бойових дій.

Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. (зі змінами й доповненнями) визначив створення Єдиного державного реєстру ветеранів війни, в якому збиратиметься, реєструватиметься, зберігатиметься інформація про тих, хто має особливі заслуги перед Батьківщиною, про постраждалих учасників «Революції гідності», членів їх сімей та членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, захисників і захисниць України.

22 лютого 2022 р. президент України оголосив мобілізацію до тероборони резервістів і проведення навчальних зборів. Передбачалося, що бійці в разі потреби охоронятимуть об'єкти критичної інфраструктури й захищатимуть свій район. Президентським указом №70/2022 від 24 лютого 2022 р. відповідно до ст. 107 Конституції України було введено в дію план оборони України та Зведений план територіальної оборони України²⁴. Згідно з новою редакцією закону «Про основи національного спротиву», територіальна оборона стала складовою національного спротиву, що мало на меті підвищення обороноздатності держави через залучення широкого кола громадян і сприяння їх військовій підготовці²⁵.

На широкомасштабну агресію Росії українці відреагували активним вступом до територіальної оборони. У стислий термін було створено значну кількість підрозділів і частин допоміжних збройних формувань для структур сектору безпеки й оборони України. Лише за перші 10 діб від початку повномасштабного вторгнення до тероборони вступили понад 110 тис. осіб, сформовано понад 450 добровольчих загонів територіальних громад. Понад 100 бійців-тероборонівців отримали державні відзнаки²⁶.

²⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70/2022#Text>

²⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://armyinform.com.ua/2022/04/08/do-lav-teroborony-vstupuly-110-tys-ukrayinczilshhe-100-vzhe-mayut-derzhavni-nagorody-brygadnyj-general-yurij-galushkin/>

Не лише в районах бойових дій, але й у тилкових містах і громадах створювалися бригади територіальної оборони. Так, Хмельницька обласна рада ще 15 лютого 2022 р. прийняла цільову програму підтримки тероборони, розраховану на 2022–2024 рр. Для її реалізації потрібно 17 млн 500 тис. грн. Відразу було покладено початок фінансуванню: з місцевого бюджету тоді виділили майже 3 млн²⁷.

Підрозділи територіальної оборони спільно з армією, іншими військовими формуваннями, створеними відповідно до законодавства України, успішно протистояли російським військам²⁸. Так, загін тероборони с. Олишівка (Чернігівська обл.) біля підземного сховища газу затримав двох диверсантів, запобігши масштабній диверсії²⁹.

Відповідно до закону України «Про Сили територіальної оборони» функціонування загонів самооборони було унормоване. Вони стали частиною Збройних сил України, планувалося їх озброєння технікою, яка вивільниться в разі переходу частин ЗСУ на військову техніку НАТО.

У червні 2022 р. було внесено зміни до закону України «Про основи національного спротиву». Залишилося незмінним визначення загону тероборони як сформованого на добровільній основі воєнізованого підрозділу, куди входять громадяни України, що живуть у межах території відповідної територіальної громади. В новій редакції закону змінено завдання добровольчих формувань територіальних громад (ДФТГ): було усунуто формулювання їх призначення для «виконання завдань територіальної оборони в межах території відповідної територіальної громади». Поправка до закону вказує, що ДФТГ може брати участь у захисті суверенітету й територіальної цілісності України в місцях ведення воєнних (бойових) дій. Ця поправка дає можливість із добровольчих формувань територіальних громад створювати резерви, необхідні для підтримки військ у районах, де йдуть бої. Однак не всі плани вдалося здійснити через обмеженість часу для вишколу та брак фінансів для матеріального забезпечення ДФТГ. Виявилися факти відправлення в зону бойових дій підрозділів, які не пройшли злагодження, не були належним чином екіпіровані та забезпечені технікою³⁰.

Обстановка змушує змінювати законодавство, яке визначає завдання територіальної оборони. Тому трапляються такі випадки: люди вступали у формування для виконання певних завдань (чергувати на блокпостах, перевіряти документи, охороняти склади, боротися з диверсійно-розвідувальними групами), але подекуди залучаються до виконання інших завдань, більш небезпечних, котрі потребують спеціальної підготовки та спорядження. Серед вад зазначали й порушену логістику, слабке медичне забезпечення, інформаційний вакуум на передовій, відсутність психологів, що негативно впливало на морально-психологічний стан у підрозділі. Незадовільна взаємодія з іншими частинами, які тримають оборону на лінії зіткнення, ставила під загрозу виконання бойового завдання та життя бійців³¹.

Останнім часом розглядаються пропозиції щодо поліпшення діяльності тероборони. Наприклад, дати більше повноважень батальйонам зі складу бригад, адже вважається, що наявність окремого рахунку, печатки підвищить самостійність

²⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://km-oblrada.gov.ua/vosma-pozachergova-sesiya-oblasnoyi-rady-deputaty-spryamuvaly-majzhe-5-miljoniv-gryven-na-pidsylennya-terytorialnoyi-oborony-hmelnichchynu/>

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: https://lb.ua/society/2022/07/04/522128_teroborona_z_pidrozdilom_zsu_znishchili.html

²⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3417007-na-cernigivsinipoblizu-pidzemnogogazoshovisa-zatrimali-diversantiv.html>

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://tvoemisto.tv/exclusive/zarubaty_slona_kyndzhalom_chomu_biysiv_z_teroborony_vidpravly_u_garyachi_tochky_na_shid_132132.html

³¹ Див.: [Електронний ресурс]: https://tvoemisto.tv/exclusive/uyavit_shcho_tsya_viyna_bude_tryvaty_desyat_rokiv_mykola_saveliev_pro_peredovu_i_teroboronu_135149.html

забезпечення підрозділу, його мобільність і відповідальність. Підрозділи територіальної оборони України за структурою мають наближатися до стандартів армій НАТО³².

Є численні позитивні приклади взаємодії територіальної оборони з підрозділами ЗСУ на Харківщині³³, Київщині³⁴, в інших областях. В Одесі також було створено бригаду ТрО, яка обороняє місто з моря³⁵. В районі Гостомеля та прилеглих сіл тероборонівці брали участь у відбитті російського десанту. І хоч після запеклих боїв контроль над місцевим аеродромом було втрачено, проте загарбники не змогли скористатися ним для перекидання військ і подальшого наступу на Київ³⁶.

Керівництво територіальної оборони зазнавало психологічного тиску з боку ворога. Так, командирові підрозділу тероборони й очільникові міста Ірпеня О.Маркушину російські окупанти пропонували гроші за перехід на їхній бік, погрожуючи в разі невиконання ультиматуму знищенням, однак отримали жорстку відмову³⁷.

Варто відзначити, що в Києві була велика кількість бажаючих захищати місто, столична бригада територіальної оборони не відчувала браку вояків. Особовому складу, що патрулював місто, видали 10 тис. автоматів³⁸. Проте через високу небезпеку закидання й активізації диверсійно-розвідувальних груп було сформовано додаткову бригаду. Для її укомплектування прибули підрозділи тероборони з південних районів Київщини. На озброєнні були 60-мм міномети, стрілецька зброя іноземного виробництва³⁹.

Збройним силам і територіальним загонам активно допомагали мирні жителі. Так, на околиці столиці кияни закидали ворожі танки «коктейлями Молотова». В результаті машини було знешкоджено, а екіпажі взято в полон⁴⁰. Силами тероборонівців на вулицях столиці та в області виявлялися й ліквідовувалися численні російські ДРГ. Наприклад, підрозділ сил територіальної оборони «Азов» прибув для підкріплення армії в боротьбі з російською диверсійною групою, яка мала на меті захопити військовий аеродром у місті Василькові Київської обл. Бій тривав декілька годин, ворога було знищено⁴¹. Під Обуховом силами територіальної оборони у взаємодії з підрозділами ЗСУ було ліквідовано ворожий десант⁴².

Численні випадки успішної взаємодії загонів тероборони з іншими видами Збройних сил України підтвердили правильну тактику організації народного спротиву та його ефективність. Особливо це виявилось при обороні Києва. Так, 28 лютого 2022 р. за допомоги бійців територіальної оборони столиці було знищено до 50 росіян, ворожу техніку, захоплено документацію батальйонно-тактичної групи, що провиралася з північно-західного напрямку для підсилення угруповання, яке атакувало

³² Див.: [Електронний ресурс]: https://tvoemisto.tv/blogs/yak_vyrishyty_problemy_z_rezervistamy_ta_teroboronoyu_na_fronti_132167.html

³³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://ru-ru.facebook.com/TerritorialDefenseForces>

³⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://armyinform.com.ua/2022/05/11/yak-boyecz-irpinskyi-tro-kolonu-okupantiv-zupnyuv-i-zsu-poperedyv-pro-nastup/>

³⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zbirkom.org.ua/news/obshchestvo-19/2022/v-odesi-vidkrii-nabir-do-novoyi-brigadi-teroboron/>

³⁶ Див.: [Електронний ресурс]: https://zaxid.net/rosiyska_okupatsiyna_armiya_zahopila_aeroport_u_gostomeli_n1536777

³⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://itvua.tv/news/rosiyski-okupanty-nadislaly-pohrozy-oleksandru-markushynu/>

³⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-teroborona/31721706.html>

³⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.5.ua/kyiv/kilkist-bazhaiuchykh-zashkaliue-u-stolychnii-bryhadi-tro-zakinchylsiamistsia-bude-sformovana-shche-odna-269442.html>

⁴⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/war/z-yavilosya-video-yak-kiyani-zakidali-okupantiv-kokteylyami-molotova-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11719084.html>

⁴¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://obukhiv.info/news/azov-pidtvverdiv-shcho-situatsiya-u-vasilkovi-povnistiu-kontrolem/>

⁴² Див.: [Електронний ресурс]: <https://obukhiv.info/news/vasilkiv-misto-geroi-zsu-i-teroborona-dobivaiut-zalishki-desantu-okupantiv/>

Київ⁴³. 206-й батальйон тероборони міста, який було створено за декілька днів, під час наступу російських військ захищав підходи до столиці на рубежі біля селища Коцюбинського⁴⁴. В Оболонському районі містяни захопили в полон екіпаж російського бронетранспортера, передавши його армійцям. Озброєні протитанковими ракетними комплексами підрозділи зі складу бригади ТрО Києва спільно зі спецпризначеннями в бою за місто знищили 6 танків та 1 БМП⁴⁵. В обороні столиці брали участь і формування Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обл.⁴⁶

Без підтримки тероборонівців було б складно виявляти численні диверсійно-розвідувальні групи, що намагалися проникнути в Київ. Так, неподалік від міста вдалося затримати перевдягнутих у нашу військову форму російських диверсантів, що пересувалися на попутному автомобілі. На блокпості представники територіальної оборони при перевірці документів виявили фальшиві посвідчення військовослужбовців ЗСУ та паспорти громадян РФ, значну кількість патронів, гранати Ф-1⁴⁷.

Територіальна оборона діяла активно, виявляла ініціативу. По всій країні, в тому числі в тилкових областях, із перших днів широкомасштабного вторгнення було створено велику кількість блокпостів, які суттєво затримували пересування пасажирів і вантажів. Уже на 16 березня 2022 р. правоохоронці скоротили їх до 1,5 тис., внесли у відповідний перелік. Незаконно створені блокпости було ліквідовано, а решту – відповідно обладнано, організовано чітку роботу, яку забезпечили поліція, нацгвардія й тероборона⁴⁸.

В областях, де велися активні бойові дії, вояки ТрО брали в них участь. Наприклад, на Сумщині підрозділ сил територіальної оборони змусив російські війська відступити, підбивши до 20 одиниць техніки⁴⁹. В Охтирці тероборона захищала місто від росіян-мародерів, а жителі громади оперативно повідомляли про їх появу⁵⁰. У с. Комиші, що біля Охтирки, місцевим жителям-тероборонівцям здалися в полон четверо росіян⁵¹. У районі с. Грунь територіальна оборона полонила сімох військовослужбовців частини 91701 із Наро-Фомінська⁵².

Спостерігається широка підтримка населенням загонів тероборони: волонтери доставляють ліки, домашню їжу, необхідне спорядження. Наприклад, українці, які живуть у Польщі, передали з Любліна та Вроцлава бійцям територіальної оборони в Охтирку лікарські засоби⁵³.

Випадки самовідданої боротьби Сил територіальної оборони, мирних мешканців проти загарбників спостерігалися повсюдно. Так, у с. Погожа Криниця Роменського р-ну 47-річний місцевий житель намагався перегородити дорогу російським окупантам власним автомобілем, проте загинув під гусеницями російського танка⁵⁴.

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3415494-pid-kievom-zsu-j-dobrovolci-znisili-piv-sotni-rosijskih-vijskovih-e-cinni-trofei.html>

⁴⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.5.ua/suspilstvo/teroborona-stvorena-za-kilka-dniv-viiny-vidihraie-vazhlyvur-ol-u-zakhysti-krainy-poroshenko-vidvidav-biitsiv-pid-kyievom-269510.html>

⁴⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://kontrakty.ua/article/193958>

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/war/teroborona-troh-zahidnih-oblastey-yde-na-dopomogu-kiyevu-arestovich-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11720659.html>

⁴⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://armyinform.com.ua/2022/03/15/teroboronci-zatrymaly-pid-kyyevom-perevdyagnenyh-u-formu-zsu-ozbrojenyh-dyversantiv/>

⁴⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://varianty.lviv.ua/87042-v-ukraini-skorotyly-kilkist-blokpostiv>

⁴⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.5.ua/suspilstvo/na-sumshchyni-pidrozdzil-teroborony-obstriliav-vorooha-tazmusyv-ioho-vidstupyty-minoborony-269270.html>

⁵⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://suspilne.media/212024-za-maroderstvo-rozstril-na-misci-mer-ohitirki/>

⁵¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.volyn.com.ua/news/208275-perekhovuvalysia-v-lisi-ta-spaly-na-svynofermi-rosiiskii-okupanty-zdalyasia-v-polon-silskomu-diadkovi-video>

⁵² Див.: [Електронний ресурс]: <https://suspilne.media/212707-so-ti-skazes-ukrainskomu-narodu-u-seli-grun-na-sumsini-zatrimali-rosijskih-vijskovih/>

⁵³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://suspilne.media/214153-vijskovim-teroboroni-v-ohitirci-peredali-gumanitarnij-vantaz-z-polsi/>

⁵⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://parlament.ua/news/namagavsya-zupiniti-kolonu-rosijskij-tank-rozhchaviv-avto-z-cholovikom-na-sumshhini-foto/>

У м. Ромни ворог обстріляв автозаправну станцію, звідки тероборонівці намагалися зупинити колону⁵⁵. На Полтавщині сили територіальної оборони захопили та передали арміяцям 3 танки⁵⁶. У боях під м. Дергачі Харківської обл. успішно діяли сили територіальної оборони, які спільно з 3-ю окремою мотопіхотною бригадою та підрозділами Національної гвардії України розбили ворога й перейшли в контратаку⁵⁷. У с. Калинівка на Миколаївщині бійці тероборони заволодили двома російськими «тиграми», полонивши п'ятьох службовців батальйону спецпризначення⁵⁸.

Героїчний спротив українського народу не дав здійснитися планам загарбників. Підтримані міжнародними партнерами, які надають військову й гуманітарну допомогу, українці протистоять ворогу, який поки що переважає нас у техніці й живій силі. У захисті України беруть участь усі складові національного спротиву – територіальна оборона, рух опору, система військової підготовки громадян. Тероборона ґрунтується на принципах територіальності, масовості, єдиноначальності, централізації управління та децентралізації й контрольованої автономності застосування сил і засобів. Перевагою її є мінімальний час на розгортання та приведення підрозділів у готовність. Формування взаємодіють зі Збройними силами України та іншими військовими структурами, демонструючи злагодженість, усебічне врахування й використання морально-психологічних факторів. Існують і проблеми в організації діяльності добровольчих формувань територіальних громад. Це, зокрема, недостатнє забезпечення засобами індивідуального захисту, технікою, сучасним озброєнням, слабкий вишкіл окремих підрозділів. Особливої уваги потребують медичне, інформаційно-пропагандистське забезпечення. Значну роль у матеріально-технічному забезпеченні особового складу частин територіальної оборони відіграє волонтерський рух.

REFERENCES

1. Bobrov, O., Tymofieiev, V., Spilka, O. & Fedotov, D. (2019). Terytorialna oborona – vahoma skladova oboronozdatnosti Ukrainy. *Abstracts of Papers'19. Informatsiini tekhnologii: nauka, tekhnika, tekhnologii, osvita, zdorovia*. Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Goniiewicz, K., Goniiewicz, M. & Burkle, F. (2019). The Territorial Defence Force in Disaster Response in Poland: Civil Military Collaboration during a State of Emergency. *Sustainability*, 11(2), 1–6.
3. Hrytsiuk V., Hrebeniuk M. & Shchypanskyi, P. (2020). Istorychna periodyzatsiia antyterorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy (14 kvitnia 2014 – 30 kvitnia 2018 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zburmal*, 4, 176–191. [in Ukrainian].
4. Lobko, M. (2018). Terytorialna oborona Ukrainy yak faktor posylennia oboronozdatnosti derzhavy. *Nauka i oborona*, 2, 29–39. [in Ukrainian].
5. Roslycky, L. & Sytyuk, V. (2022). Voluntary Formations of the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine are Key to National Resistance and Should be Treated as Such. Retrieved from: <https://voxukraine.org/en/voluntary-formations-of-the-territorial-defense-forces-of-the-armed-forces-of-ukraine-are-key-to-national-resistance-and-should-be-treated-as-such/>
6. Rusnak, I. (Ed). (2017). *Bila knyha antyterorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy 2014–2016*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Sagaida, A. Territorialnaya oborona: Istoriya ee obrazovaniya v rossiiskom gosudarstve. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/territorialnaya-oborona-istoriya-ee-obrazovaniya-v-rossiiskom-gosudarstve> [in Russian].
8. Sheda, S. (2012). *Stvorennia ta rozvytok ukrainskoi viiskovoi presy (XX – pochatok XXI st.)*. Rivne. [in Ukrainian].
9. Shchypanskyi, P., Zatyainko, O. & Pavlenko, V. (2020). Vyznachennia zavdan terytorialnoi oborony Ukrainy z urakhuvanniam istorychnykh aspektiv ta dosvidu derzhav-chleniv NATO i YeS. *Zbirnyk naukovykh prats tsentru votenno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 2(69), 122–126. [in Ukrainian].
10. Stasiuk, Yu.M. (2018). *Ukrainski dobrovolchi formuvannia: stvorennia ta funktsionuvannia (2014–2015 rr.) (Candidates thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Yaniuk, S. (2019). Terytorialna oborona yak protydia zahrozam natsionalni bezpetsi Ukrainy. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 77, 94–99. [in Ukrainian].
12. Yefimov, H., Muzyka, O. & Viatkin, Yu. (2020). Separatyzm, stabilizatsiini dii, terytorialna oborona – spivvidnoshennia poniat, istoriia ta suchasnist. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 34, 27–41. [in Ukrainian].

⁵⁵ Див.: [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Бої_за_Ромни

⁵⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.0532.ua/news/3347856/na-poltavsini-bijci-teroboroni-zahopili-tri-tanki-i-peredali-zsu-foto-video>

⁵⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://podrobnosti.ua/2441628-pod-harkovom-ukrainskie-partizany-unichtozhili-kolonnu-okkupantov-foto.html>

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.niknews.mk.ua/uk/2022/03/02/bojtsov-spetsnaz-rf-zaderzhala-nikolaevskaja-teroborona-i-otobrala-u-teh-modnye-voennye-dzhipy/>

Serhii SEHEDA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief of the Research Center for Military History,
National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
(Kyiv, Ukraine), voyen_ist@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Vadym MASHTALIR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Inspector,
Main Inspectorate of the Ministry for Defence of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vadim_mashtalir@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-217X>

Territorial Defence of Ukraine As a Phenomenon of National Military History

Abstract. The purpose of the study is to highlight the origins and the role of the phenomenon of territorial defence in the national military history, its importance for the protection of Ukrainian lands from foreign invaders. **Research methodology.** To ensure a comprehensive disclosure of the topic, the authors used the principles of historicism, systematicity and continuity. **The scientific novelty** consists in highlighting the conditions for the creation and operation of territorial defence units from ancient times to the present, revealing the continuity of national military concept, clarifying the place of territorial defence units in the construction of the Armed Forces of Ukraine and the protection of the state from Russian invaders. **Conclusions.** In the event of external danger, the Ukrainian people united in territorial defence units of various forms. This phenomenon has a long national tradition and history, which was interrupted in the 1920s due to the occupation of Ukraine by Bolshevik Russia. In the independent Ukraine, during the anti-terrorist operation in the east of our country since April 2014, territorial defence units were created on the basis of the law “On the Defence of Ukraine”. The legal regulation of territorial defence was finalized in January 2022 through the adoption of the laws of Ukraine “On Territorial Defence” and “On National Resistance”. Modern territorial defence units are an important component of the protection system of the sovereignty and territorial integrity of Ukraine in the war against the Russian Federation.

Keywords: territorial defence, territorial defence units, Armed Forces of Ukraine, Russian invaders, occupation forces.